

بررسی جایگاه وقف در تسهیل ازدواج براساس آموزه‌های دین اسلام و عملکرد واقفان

محمدرضا شاه سنایی^۱

چکیده

وقف به معنای حبس اصل مال و رها نمودن منافع آن در راه خداوند، یکی از اهرم‌های مؤثر اعتقادی برای جبران نیازهای مادی و معنوی جامعه است. این سنت حسنه از بارزترین مصادیق نیکوکاری است که منشأ خدمات فراوان در عرصه‌های گوناگون علمی، اقتصادی، بهداشتی، تعلیم و تربیت و ... شده است. این پژوهش بر آن است تا با روش توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، به این سؤال پاسخ دهد که وقف چه نقشی در تسهیل ازدواج داشته و امروزه از چه ظرفیتی برای امر مذکور برخوردار است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد در قرون متمادی از صدر اسلام تاکنون، واقفان خیراندیش با پیروی از آموزه‌های دینی در دو عرصه تسهیل ازدواج و تقویت بنیان خانواده به وقف اموال خود همت گمارده‌اند، هرچند موقوفات اختصاص یافته به ازدواج نسبت به سایر موقوفات درصد کمتری را به خود اختصاص داده است. امروزه می‌توان با استفاده از تجربه گذشتگان و انجام اقداماتی نظیر شناسایی و استفاده صحیح از ظرفیت‌های موجود وقف، ایجاد ظرفیت‌های جدیدی همچون تشکیل بانک وقفی و...، استفاده از ظرفیت رسانه و هنر جهت آشنایی جامعه با کارکردهای وقف، شاهد جلب اعتماد عمومی نسبت به جایگاه گره‌گشای وقف، و مشارکت عمومی در عرصه‌های مورد نیاز وقف، به‌ویژه تسهیل ازدواج باشیم.

واژگان کلیدی: وقف، موقوفات، صدقات، ازدواج

¹ mohammadshahsanaiee@gmail.com استادیار معارف اسلامی، مجتمع آموزشی

عالی شهید محلاتی، گروه معارف اسلامی، ایران، قم

۱. مقدمه

یکی از دلایل شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی (در زمان اوج رشد و بالندگی خود) وجود روحیه احسان و نیکوکاری، نوع دوستی و خیرخواهی در قالب سنت حسنه وقف بوده است. وقف از همان آغاز صدر اسلام به عنوان یک عمل خیر و سنت نیکو و پسندیده در شمار صدقه جاریه و باقیات-الصالحات به حساب می آمده و بررسی زندگی بزرگان دین حکایت از اهتمام ایشان به این سنت نیکو دارد. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اولین واقف در شریعت اسلام است و اولین مالی که به دست آن حضرت وقف گردید، اموال یهودی تازه مسلمان بود که به آن حضرت بخشیده بود (سمهودی، ۱۴۱۹، ج ۲: ۱۵۰). سایر موقوفات آن حضرت که بیان آن در این مقال نمی گنجد به تفصیل در منابع تاریخی ذکر شده است (سمهودی، ۱۴۱۹، ج ۲، ۱۵۲-۱۵۵ و حموی، ۱۹۹۵، ج ۱: ۲۹۰). امیرمؤمنان (علیه السلام) و حضرت زهرا (سلام الله علیها) نیز با تأسی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، اموال خود را به صورت وقف، صرف امور خیر می نمودند. امیرمؤمنان (علیه السلام) اموالی که از طریق غنایم جنگی، کشاورزی، باغداری، حفر قنات و... به دست می آورد در راه خدا وقف می نمود. در منابع روایی و تاریخی به طور تفصیلی تعداد موقوفات ایشان و نحوه بهره برداری از آن گزارش شده است (قاضی نعمان، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۴۰-۲۴۳؛ حموی، ۱۹۹۵، ج ۴: ۱۷۶). حضرت صدیقه طاهره (سلام الله علیها) نیز موقوفات مختلفی از جمله بستان های هفتگانه داشت که جهت نیازمندان بنی هاشم و همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وقف نموده و همچنین قسمتی از اموال خود را به دختر ابودر اختصاص دادند (قاضی نعمان، ۱۹۹۵، ج ۲: ۲۴۴ و ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۲: ۸۳). به جز رسول خدا و اهل بیت ایشان، سایر صحابه نیز به وقف اموال خود اهتمام داشتند به گونه ای که جابر بن عبدالله از صحابی رسول خدا گفته: هیچ صحابی توانمندی یافت نمی شد که مالی داشته و آن را وقف ننماید (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵، ج ۳: ۳۶۱). لذا نهاد وقف از صدر اسلام به عنوان یکی از مؤلفه های تمدن سازی اسلامی به مانند یکی از سرچشمه های اصلی رودخانه این تمدن بزرگ، به آن سرازیر شده و با محقق ساختن اصل نیکوکاری این رودخانه را سرشار از صفا و نشاط فوق العاده-ای می نمود.

بررسی موارد مصرف وقف در کشورهای اسلامی (در ادوار مختلف) حکایت از این دارد که این سنت حسنه تنوع فراوانی از نظر مصرف در امور خیریه داشته و عرصه های گوناگون اقتصادی، بهداشتی، فرهنگی، مذهبی و اجتماعی و آموزشی از قبیل: مساجد، بقاع متبرکه، عزاداری بر حضرت سیدالشهدا (علیه السلام)، تعلیم و تربیت، کتابخانه‌ها، کفن و دفن مردگان، حمام‌ها و بیمارستان‌ها، قلعه‌ها و حصارهای شهر، دیه قتل غیر عمد، روشنایی کوچه‌ها، ایتم، آسیاب‌ها، احداث و تعمیر جاده‌ها، نایب‌ان، در راه ماندگان، زنان بیوه و بدون سرپرست، حجاج، کشاورزی، تسلیحات نظامی و ... را در بر می‌گرفته است (حائری، ۱۳۸۰: ۵۶۶-۵۴۱؛ الصالح، ۲۰۰۱: ۲۰۱-۱۸۳؛ الارناووط، ۲۰۱۱: ۷۰-۵۰).

پژوهش‌هایی در موضوع وقف و کارکردهای متعدد و متنوع آن به رشته تحریر درآمده که از آن جمله است کتاب «وقف در ایران» از مینودخت مصطفوی رجالی، «وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی» از محمدحسن یزدی حائری، کتاب «نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن» از مصطفی سلیمی فر، که در آثار مذکور ضمن بررسی مفهوم وقف، انواع وقف و تاریخچه وقف در قبل و بعد از اسلام و مباحث فقهی، به کارکردهای متعدد و متنوع اقتصادی، آموزشی، و اجتماعی پرداخته شده ولی در آثار مذکور و حتی آثاری که در سایر کشورهای اسلامی نگاشته شده^۱، کارکرد وقف در ارتباط با ازدواج مورد غفلت واقع شده است؛ لذا این پژوهش بر آن است تا با بررسی موضوع مذکور مشخص کند که آیا همان‌گونه که این سنت حسنه در موضوعات مختلف از صدر اسلام تا کنون گره‌گشا بوده، در تسهیل ازدواج نیز سهمی را به خود اختصاص داده- است؟ و امروزه چگونه می‌توان از ظرفیت وقف در تسهیل ازدواج بهره برد؟

۲. مفاهیم تحقیق

۲-۱. **وقف:** در لغت به معنای حبس شدن، حبس کردن، متوقف شدن و متوقف کردن است و در اصطلاح فقهی به معنای حبس عین مال و رها نمودن منافع آن در راه خداوند است (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۶: ۴۸؛ قرشی، ۱۴۱۲، ج ۸: ۲۳۶؛ شهرکانی، ۱۴۳۰: ۵۴۹). منظور از حبس نمودن، متوقف ساختن از هرگونه خرید، فروش و ارث است؛ به طوری که همیشه مال باقی بماند و منافع آن

^۱ . مانند «الوقف فی الشریعه الاسلامیه و اثره فی تنمیه المجتمع» از الصالح و «اقتصادیات الوقف» از عطیه عبدالحلیم

در راه خداوند مصرف گردد. اصطلاح مذکور برگرفته از کلام رسول خدا (صلی الله علیه وآله) است که فرمودند: «حبس الاصل و سبل الثمره - اصل مال را حبس نموده و منافع آن را رها نما» است (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴: ۴۷).

۲-۲. صدقات: در منابع روایی و تاریخی از وقف با عنوان «صدقه» نیز تعبیر شده است به گونه‌ای که از موقوفات رسول خدا (صلی الله علیه وآله) و امیرمؤمنان (علیه السلام) و سایر اهل بیت (سلام الله علیهما) به صدقات یاد شده است (قاضی نعمان، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۴۱). در منابع فقهی نیز از مباحث مربوط به وقف با عنوان «کتابُ الْوُقُوفِ وَ الصَّدَقَاتِ» یاد شده است (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴: ۴۵). «صدقات» جمع «صَدَقَه» چیزی است که انسان به قصد قربت از مالش خارج می‌کند. این واژه در اصل در امر مستحب به کار می‌رود ولی گاهی نیز به معنای زکات (واجب) به کار رفته است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۸۷؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۰: ۱۴۸۹۹). در ارتباط با دو واژه «وقف» و «صدقه» می‌توان گفت که وقف نوعی از صدقات است؛ البته از صدقات جاریه که جاری و مستمر است نه صدقاتی که چنین ویژگی را ندارد.

۳. پیشینه وقف و امتیازات آن نسبت به سایر صدقات

وقف از احکام امضایی اسلام است و نه تأسیسی، بدین معنا که قبل از اسلام نیز وجود داشته و در اسلام به رشد و تعالی خود رسیده است. در ایران باستان زرتشتیان برخی اموال خود را برای نگهداری اماکن مقدس اختصاص می‌دادند. هنگامی که از امام صادق (علیه السلام) درباره جواز وقف بر مسجد سؤال شد، ایشان فرمودند که زرتشتیان هم بر آتشکده‌های خود وقف می‌نمودند (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۹: ۱۵۰). در آیین مذکور، کارهای خیری که امروزه از آن به عنوان وقف یاد می‌شود تحت سه عنوان «اشوداد»، «نیاز» و «گهنبار» انجام می‌گرفت. «اشوداد» به معنای در راه خدا بخشیدن است و شخص خیر اموال خود از قبیل ملک، لباس، خوراکی و ... را به موبدان زرتشتی می‌بخشید تا زیر نظر آن‌ها برای امور خیر مصرف گردد. در روش «نیاز»، شخص خیر، وسایل و لوازم معبد از قبیل فرش، چراغ و... را در اختیار معبد قرار می‌داد. در روش «گهنبار» نیز در جشن‌های مذهبی، خیرات و مبرات میان نیازمندان تقسیم می‌شود (مصطفوی رجالی، ۱۳۵۱: ۲۳-۲۱).

این سنت حسنه با این پیشینه کهن نسبت به سایر صدقات (واجب و مستحب) از امتیازات زیر برخوردار است:

اولاً: در جامعه اسلامی به دلیل وجود انگیزه‌های معنوی و ایمان به جهان آخرت، انگیزه نیرومند و مقدسی برای سرمایه گذاری بخش خصوصی به وجود می‌آورد.

ثانیاً: توزیع عادلانه ثروت را محقق می‌سازد. زمانی که ثروتمندان برخی از اموالشان را وقف نمایند و مفاد آن در میان فقیران و نیازمندان توزیع گردد، ثروت‌ها به تمام افراد جامعه می‌رسد و علاوه بر اینکه از فاصله طبقاتی می‌کاهد، روح اخوت و همدردی بین افراد جامعه به وجود می‌آید.

ثالثاً: وقف بهترین راه حفظ مال و ثروت است؛ زیرا به دلیل اینکه اصل مال حبس می‌شود، مانع از این می‌گردد که اموال و ثروت‌ها پراکنده شده و بنیان‌های اقتصادی تجزیه و تلف گردند.

رابعاً: بسیاری از هزینه‌های عمومی که دغدغه تأمین آن‌ها به دخالت دولت در اقتصاد منتهی می‌شود توسط خود مردم تأمین می‌شود و زمینه دخالت دولت در اقتصاد کاهش می‌یابد (رشاد، علی اکبر، ۱۳۸۰، ج ۷: ۲۹۹؛ عطیه عبدالحلیم، ۱۹۹۸: ۴۴).

۴. بررسی آموزه‌های دینی مرتبط با وقف در امر ازدواج

۴-۱. تأکید قرآن بر فراهم نمودن زمینه ازدواج جوانان

هرچند در آیات متعدد قرآن کریم تأکید شده تا مؤمنان از طریق انفاق، صدقه، قرض الحسنه به یاری نیازمندان بشتابند (بقره/۲۱۵، بقره، ۱۷۷، نساء/۱۱۴، حدید/۱۸ و...)، ولی به‌طور ویژه در آیه ۳۲ نور، اولیاء امر را خطاب قرار داده و به ایشان دستور داده تا زمینه ازدواج افراد مجرد (اعم از زن و مرد) و حتی کنیزان و بردگان صالح را فراهم نمایند:

«وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» - [مردان و زنان] بی همسران و غلامان و کنیزان شایسته خود را همسر دهید. اگر تهیدست‌اند، خدا آنان را از فضل خود بی‌نیاز می‌کند و خدا بسیار عطا کننده و داناست (انصاریان، ۱۳۸۱: ۳۵۴).

مخاطب این آیه کریمه اولیاء امر هستند (بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴: ۱۰۵؛ ابن جزی، ۱۴۱۶، ج ۲: ۶۸).

اولیاء اعم از پدر و مادر، خویشاوندان، مسئولان حکومتی و هرکسی که توانایی در فراهم نمودن زمینه ازدواج افراد مجرد را دارد، می‌باشند. در این آیه ایشان امر شده‌اند تا مقدمات ازدواج افراد مجرد را از طریق کمک‌های مالی، پیدا کردن همسر مناسب، پادرمیانی برای حل مشکلاتی که معمولاً

بدون وساطت دیگران انجام‌پذیر نیست، فراهم نمایند و به طور خلاصه مفهوم آیه به قدری وسیع است که هرگونه اقدامی را شامل می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۴: ۴۵۸).

هرچند آیه مذکور ارتباط مستقیمی به موضوع وقف ندارد، ولی با توجه به شمول آیه می‌توان وقف را یکی از مصادیق آن دانست.

۴-۲. سیره اهل بیت (علیهم السلام) در تسهیل ازدواج

ائمه اطهار (علیهم السلام) نیز به تاسی از قرآن کریم، اهتمام زیادی به تشویق اولیاء امر و کسانی که دارای توانایی بودند، داشتند تا قدمی در تسهیل و ایجاد زمینه‌های ازدواج بردارند. در کتاب کافی کلینی بابی با عنوان «بَابُ مَنْ سَعَى فِي التَّزْوِيجِ - باب کسی که در برای ازدواج دیگران تلاش می‌کند» وجود دارد (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۰: ۵۸۹) از جمله احادیث مذکور در این باب سخن امام صادق (علیه السلام) است که فرمودند: «مَنْ زَوَّجَ أَعْرَبًا، كَانَ مِمَّنْ يَنْظُرُ اللَّهُ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ - هرکس زمینه ازدواج مجردی را فراهم کند، از کسانی است که خدا در روز قیامت به او نگاه لطف‌آمیز می‌کند.» و یا در همین باب، بهترین نوع پا درمیانی برای امر ازدواج دانسته شده است (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۰: ۵۸۹).

امام موسی کاظم (علیه السلام) یکی از راه‌های آسایش روز قیامت را فراهم نمودن زمینه ازدواج برادر مؤمن ذکر نموده و می‌فرماید: سه گروه روزی که هیچ سایه‌ای جز سایه خدا نیست زیر سایه عرش خدا قرار می‌گیرند: کسی که زمینه ازدواج برادر مسلمان خود را فراهم آورد یا به او خدمت کند یا راز او را بیوشاند (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۰: ۴۶).

علاوه بر رهنمودها، در سیره عملی معصومین (علیهم السلام) موقوفاتی یافت می‌شود که مستقیم و غیرمستقیم به تسهیل در امر ازدواج اختصاص یافته است.

۴-۲-۱. موقوفات اهل بیت (علیهم السلام) در ارتباط با ازدواج

هرچند نحوه وقف اهل بیت (علیهم السلام) به گونه‌ای بوده که عموم نیازمندی‌ها مورد توجه بوده است تا متولی موقوفات با توجه به نیازمندی‌ها و شرایط موجود، منافع موقوفات را مدیریت و مصرف نماید؛ به عنوان نمونه، موقوفات حضرت زهرا (سلام الله علیها) جهت رفع عموم نیازمندی‌های بنی‌هاشم و بنی مطلب در نظر گرفته شده است (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۳: ۴۴۶). و یا در وقف - نامه‌های امیر مؤمنان (علیه السلام) مشاهده می‌شود که آن حضرت عموم نیازمندی‌های محرومان

شهر مدینه و ... را در نظر گرفته‌اند (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۳: ۴۵۱، حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۹: ۲۰۰). ولی با توجه به اهمیت موضوع «ازدواج» مواردی هم یافت می‌شود که اهل بیت (علیهم‌السلام) به طور خاص آن را اختصاص به ازدواج داده‌اند که برخی از آنها به شرح زیر است:

الف - کمک مالی و تأمین مسکن

در کتاب «کافی» در حدیث طولانی به مردی مسیحی اشاره شده که در محضر حضرت امام کاظم (علیه‌السلام) حاضر و پس از گفتگو با آن حضرت به دین اسلام تشریف یافت. او پس از مسلمان شدن با زنی از قبیله بنی‌فهر ازدواج نمود و حضرت امام کاظم (علیه‌السلام) جهت تسهیل این ازدواج مبلغ ۵۰ دینار از محل اوقاف امیر مؤمنان (علیه‌السلام) به ایشان عطا نمودند. ایشان علاوه بر مبلغ مذکور، مکان زندگی و خدمتکاری نیز برای ایشان تأمین نمودند (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۲: ۵۵۳-۵۴۳).

ب - تأمین وسایل زندگی دختر ابوذر (علیه‌السلام)

در قسمتی از وصیت مالی حضرت زهرا (سلام‌الله علیها) که در آن اموال و به‌ویژه موقوفات آن حضرت تعیین تکلیف شده‌اند، اموالی جهت دختر ابوذر غفاری صحابه رسول خدا (صلی‌الله علیه وآله) اختصاص یافته:

«برای دختر جندب یعنی دختر ابوذر غفاری است صندوق کوچک و محتوای مالی درون آن، کفش، گلیم، لباس، تخت، فرش و پارچه پشمی که بر روی هودج انداخته می‌شود.» (مجلسی ۱۴۰۳، ج ۱۰۰: ۱۸۵).^۱

با توجه به اینکه وصیت مذکور در مباحث مربوط به باب «وقف و احکام مربوط به آن» ذکر شده است (همان، ص ۱۸۱) و خود وصیت هم درباره تعیین تکلیف نحوه اداره و محل هزینه موقوفات است، به نظر می‌رسد وسایل مذکور از عوائد موقوفات تهیه شده باشد. وسایل مذکور، بخشی از جهیزه مورد نیاز زندگی در آن زمان بوده که حضرت زهرا (سلام‌الله علیها) برای دختر ابوذر در نظر گرفته است.

۱. «وَ إِنْ لَابْنَةُ جُنْدَبٍ بِعْنَى بِنْتِ أَبِي ذَرِّ الْغَفَارِيِّ الثَّابُوتِ الْأَصْغَرَ وَ بَعْطِيبَهَا فِي الْمَالِ مَا كَانَ وَ نَعْلَى الْأَدْمِيِّينَ وَ التَّمْطَ وَ الْحُبَّ وَ وَالْقَطِيفَتَيْنِ» السَّرِيرَ وَ الزَّرْبِيَّةَ

۵. بررسی برخی از موقوفات اختصاص یافته مسلمانان به ازدواج در قرون گذشته

بررسی منابع تاریخی و مرتبط با وقف و همچنین اسناد وقفی حکایت از این دارد که موقوفات مرتبط با ازدواج، سهم کمتری را نسبت به سایر موقوفات به خود اختصاص داده است. با وجود این در منابع مذکور، موقوفات اختصاص یافته به امر ازدواج در برخی از کشورهای اسلامی مانند مراکش، سوریه و ایران نسبت به سایر کشورها پررنگ تر است. در این پژوهش ابتدا برخی موقوفات مرتبط با ازدواج در کشورهای مذکور که در قرون گذشته وجود داشته بیان شده و سپس موقوفات مرتبط ایجاد شده در عصر حاضر، بررسی می گردند.

۵-۱. موقوفات مرتبط با ازدواج در مراکش، سوریه و ایران

۵-۱-۱. وقف جهت تهیه جهیزیه

یکی از کارهای خیری که می تواند نقش مؤثری در تسهیل ازدواج جوانان داشته باشد، اختصاص وقف به تهیه جهیزیه جهت زوج های کم بضاعت است. در این نوع از وقف، واقف اصل زمین، مغازه و... را وقف ازدواج نموده تا از منافع آن جهت خرید جهیزیه افراد نیازمند استفاده شود. بررسی منابع تاریخی و وقفی حکایت از وجود موقوفه هایی مختص به این امر دارد هرچند از عناوین مختلفی جهت این نوع از وقف استفاده شده است.

الف-وقف ویژه عروسان^۱

ابن بطوطه جهانگرد مراکشی (م ۷۷۹ ق) در شرح سفرش به دمشق، به توصیف موقوفات این شهر پرداخته و از برخی از این موقوفات نام برده که از جمله آن، تهیه جهیزیه دختران نیازمند است:

«موقوفات دمشق از نظر تعداد و تنوع مصارف، از شمارش بیرون است و برخی از این موقوفات عبارت اند از: موقوفات افراد ناتوان از حج، تهیه جهیزیه برای دخترانی که خانواده آن ها توان مالی برای تهیه جهیزیه ندارند، آزادی اسیران، در راه ماندگان (غذا، پوشاک، توشه راه تا رسیدن به

^۱وقف لعرائس

شهر اقامت)، آبادی راه‌ها، ظرف شکسته بردگان و کنیزان، مدارس، مزارات، مساجد، قرآء، خادم مسجد، امام جماعت» (ابن بطوطه، بی‌تا، دارالشرق، ج ۱: ۷۸).

ب- وقف جهت حفظ آبرو و نسل

در کشور مراکش موقوفاتی با عنوان «الوقف لحفظ لعرض و النسل» مذکور یافت می‌شد که به تهیه جهیزیه دخترانی که خانواده ایشان توان مالی لازم جهت تهیه جهیزیه را نداشتند، اختصاص یافته بود (دیب، ۲۰۲۰: ۱۷-۸). عنوان اختصاص یافته به این نوع از وقف بیانگر هدف خیرخواهانه و دوراندیش واقفان بوده که هم با تهیه وسایل زندگی به نوعی از آبروی افراد نیازمند حفاظت نموده و هم با تسهیل ازدواج، زمینه فرزندآوری و تداوم نسل را فراهم می‌نمودند.

۱-۲-۵. وقف مکان‌هایی جهت برگزاری مراسم عروسی و گذراندن ماه عسل

الف- وقف مکان مناسب جهت برگزاری مراسم ازدواج فقرا

واقف در این نوع از وقف، مکانی را با تمام امکانات لازم برای برپایی مراسم عروسی، وقف کسانی نموده که توانایی لازم برای تهیه مکان مناسب برای برپایی مراسم عروسی ندارند. این مکان به مدت چند روز در اختیار عروس و داماد است تا آغاز زندگی‌شان توأم با شادی باشد. از جمله این موقوفات می‌توان به «دورالعرایس» در کشور مراکش اشاره نمود (دیب، ۲۰۲۰: ۱۷-۸). در شهر فاس مراکش نیز مکانی با عنوان «دار رهن» جهت برگزاری ایام آغازین زندگی نیازمندان دائر بود که ایشان ماه عسل (اسبوع عسل) خویش را در فضای بسیار مناسبی با شادی سپری می‌نمودند. این موقوفه تا سال ۱۹۰۳ م در فاس مشغول به خدمت رسانی بود و پس از آن تخریب گردید (ابن عبدالله، ۱۴۱۶، ج ۱: ۱۳۴).

ب- وقف ویژه عروسی نابینایان

از جمله وقف‌های مرتبط با تسهیل ازدواج، موقوفه «دارالشیوخ» در «فاس» پایتخت قدیمی مراکش] بوده که جهت ازدواج زوج‌های نابینا اختصاص داده شده بود (قرضاوی، ۱۹۷۳: ۲۹۹).

۱-۳-۵. وقف عاریه دادن زیورآلات^۱

^۱وقف اعاره الحلی

در این نوع از وقف نوعروسانی که به علت کم بضاعتی قادر به تهیه زیورآلات نبودند، می‌توانستند با عاریه گرفتن زیورآلات، مراسم عروسی‌شان را با شادی برگزار نمایند (قرضاوی، ۱۹۷۳: ۲۹۹).

۵-۱-۴. وقف جهت جلوگیری از طلاق^۱

این نوع از وقف به زنانی اختصاص داشت که مورد خشم شوهرانشان واقع شده و مجبور به ترک خانه شده بودند. در کشور مراکش موقوفه‌ای به نام «دارالدقه» بوده که به زنانی که نفرتی بین ایشان و شوهرانشان ایجاد شده بود و مجبور به ترک خانه شده‌اند، پناه می‌داده تا در آن اقامت کرده و از تسهیلات اسکان و تغذیه، پوشاک مناسب برخوردار باشند تا اوضاع مساعد شده و با فروکش نمودن خشم و نفرت ایجاد شده، شرایط بازگشت ایشان به خانه مهیا گردد (لوث-روب، ۱۹۷۱، ج ۳: ۱۰).

۵-۱-۵. وقف ویژه زنان شیرده

وقف جهت زنان شیرده هرچند در ارتباط مستقیم با تسهیل ازدواج نیست؛ ولی جهت تأمین تغذیه اطفال و تسهیل فرزندآوری است. وقف زنان شیرده نیز از موقوفات صلاح الدین ایوب سرسلسله حکومت ایوبیان در شام و مصر است. این موقوفه بدین گونه بوده که دو ناودان (که از یکی شیر و از دیگر آب مخلوط به شکر جاری بود) درجایی مخصوص از شهر حلب ایجاد شده بود و زنان شیرده هفته‌ای دو روز جهت تغذیه اطفالشان به این مکان مراجعه می‌نمودند (قرضاوی، ۱۹۷۳: ۲۹۹).

۶-۱-۵. وقف جهت آموزش فن و حرفه به زنان^۲

از آنجا که ارائه کمک‌های مالی غیر مستقیم تأثیر بسزایی در حفظ کرامت انسانی فقرا دارد، برخی از واقفان به ایجاد موقوفه‌هایی با عنوان «آموزش حرفه و فن به زنان» همت گمارده‌اند. آموزش مذکور این امکان را برای زنان فقیر فراهم می‌نمود تا بتوانند برپای خود ایستاده و وسایل زندگی، ازدواج و... خود و فرزندانشان را فراهم نمایند (قرضاوی، ۱۹۷۳: ۲۹۹).

^۱وقف الغاضبات

تدریب النساء علی الحرف و العمل^۲

۵-۱-۷. تزویج سادات مجرد

علاقه به سادات در میان مسلمانان به‌ویژه شیعیان در ایران موجب شده که برخی از خیرین موقوفاتی را جهت رفع نیازمندی‌های ایشان اختصاص دهند. حاجیه‌خانم شاه جهان معروف به عقیقه‌الدوله دختر میرزا مصطفی وکیل لشکر، قسمتی از منافع موقوفات خویش را جهت تزویج سادات مجرد اختصاص داد (ملک‌زاده و افرافر، ۱۳۹۶: ۲۵۷-۲۷۱).

۸-۱-۵. وقف جهت عموم نیازمندی‌های مرتبط با ازدواج

در برخی از موقوفاتی که توسط زنان یزدی ایجاد شده، مواردی یافت می‌شود که نشان از توجه واقفین به ازدواج است. در این اسناد قسمتی از موقوفات برای ازدواج فقراء در نظر گرفته شده - است (چراغی و زارع، ۱۳۹۸: ۳۱-۸۳).

۹-۱-۵. ازدواج ایتام

باتوجه به اینکه افراد یتیم از محرومیت‌های بیشتری (اقتصادی، عاطفی و...) نسبت به سایرین برخوردار هستند، برخی از واقفان در تونس موقوفاتی خاص ازدواج افراد یتیم ایجاد نموده و به خدمت‌رسانی به ایشان مشغول بوده‌اند (ابن‌عبدالله، ۱۴۱۶، ج ۱: ۱۳۶). اختصاص موقوفاتی جهت تسهیل ازدواج یتیمان و نابینایان، نشان از توجه واقفان به حفظ کرامت انسانی این قشر از محرومان است.

۵-۲. بررسی فعالیت‌های موقوفات معاصر ایران در تسهیل ازدواج

با توجه به مشکلات و موانع پیش روی ازدواج در زمان حاضر برخی از واقفان تمام و یا قسمتی از موقوفات خود را به امر ازدواج اختصاص داده‌اند که برخی از آن به شرح زیر است:

۵-۲-۱. **تأمین مسکن:** امروزه یکی از مشکلاتی که مانع مهمی در راه ازدواج جوانان است، مشکل مسکن است. در همین راستا برخی از واقفین همه یا قسمتی از موقوفات خود را به این امر اختصاص داده‌اند:

الف - موقوفه «احسان الحسن علیه‌السلام» این موقوفه به همت آقای محمد قاسم

بختیاری ایجاد شده است. ایشان با خدا عهد می‌بندد که در صورت موفقیت در ساخت قطعه زمینی که قبل‌ها کارگاه موزاییک‌سازی در آن داشت، واحدهایش را وقف زوج‌های جوان نیازمند نماید. ایشان در سال ۱۳۸۱ با اتمام ساختمان موفق شد واحدهای مذکور را در اختیار اولین گروه

از زوج‌های نیازمند قرار دهد. زوج‌های جوان به مدت یک سال بطور رایگان در این واحدهای ۹ گانه سکونت نموده و پس از یکسال زوج‌های دیگری در آن اسکان می‌یابند. این موقوفه در تهران، خاوران، خیابان شهید ناصری واقع شده است. مستند کاشانه (شهر نفس می‌کشد) به کارگردانی علی تاجیک در سال ۱۳۹۱ و مستند «آشیانه عشق» توسط حمید دادگر که در سال ۱۳۹۴ ساخته شده، به معرفی فعالیت‌های آقای محمداقاسم بختیاری در وقف «احسان الحسن (علیه السلام)» اختصاص یافته است (دادگر، مستند آشیانه عشق، ۱۳۹۵/۹/۲).

ب- موقوفه مجتمع ۱۲۰ واحدی بهاءالملک و تاج ماه قراگوزلو در همدان

این موقوفه نیز جهت زوج‌های جوان نیازمند احداث شده است. حسن رضوی رئیس اوقاف و امور خیریه همدان در آذرماه ۱۳۹۳ این واحدها را افتتاح نمود. زمین این موقوفه متعلق به بهاءالملک و تاج ماه قراگوزلو بوده و قسمتی از هزینه ساخت آن از محل موقوفه مذکور و مابقی از اعتبارات سفر رهبر انقلاب به شهر همدان در سال ۱۳۸۳ تأمین شده است. زوج‌های نیازمند از یک تا سه سال می‌توانند در آن اسکان یابند. اجاره‌بهای دریافتی از ساکنان مجتمع ۱۲۰ واحدی زوج‌های جوان، یک‌چهارم اجاره‌بهای روز است و همین موضوع موجب شده که زوجها بعد از سه سال سکونت در این واحدها با پرداخت حداقل اجاره و پس انداز درآمد خود، صاحب خانه شوند (رضوی، موقوفه بهاءالملک و تاج‌ماه قراگوزلو، ۱۳۹۳/۹/۲۹).

ج- وقف خوابگاه دانشجویی جهت دانشجویان متأهل

از جمله اقدامات واقفان در تسهیل ازدواج، توجه به کاستن از مشکلات دانشجویان متأهل با احداث خوابگاه‌های دانشجویی است. دانشگاه صنعتی اصفهان از نخستین دانشگاه‌هایی است که به همت سید حسین رضازاده، در آن پنج بلوک شامل ۱۲۰ واحد، طراحی و در سال ۱۳۸۵ به بهره‌برداری رسیده است (قربانی، غلامرضا، ۱۳۸۹).

۵-۲-۲. اختصاص مکان مناسب برای برگزاری مراسم عقد

یکی از دغدغه‌های عروس و داماد نداشتن توان مالی برای در اختیار داشتن مکان مناسب برای برگزاری مراسم عقد و عروسی است. از جمله کارهای نیکی که جهت رفع مشکل مذکور در

سال‌های اخیر انجام‌گرفته، استفاده از فضای معنوی بقاع متبرکه جهت برگزاری مراسم عقد و عروسی است. از جمله بقاع متبرکی که به این امر اقدام نموده است امام‌زاده عبدالله در همدان است. در این امام‌زاده با هدف ترویج ازدواج آسان، اتاق عقد مجهز به وسایل مورد نیاز فراهم شده است. زوج‌های جوانی که می‌خواهند ازدواجی ساده و آسان داشته باشند، می‌توانند با مراجعه به این امام‌زاده روز برگزاری مراسم عقدشان را انتخاب کنند.

(عراقچی، ایجاد اتاق عقد در امام‌زاده عبدالله همدان، ۱۳۹۸/۴/۱۸).

از دیگر بقاع متبرکی که به این اقدام پسندیده اقدام نموده‌اند عبارتند از:

امام‌زاده عبدالله بافق (حسینی مبارکه، ۱۳۹۹/۱۱/۱۴)، امام زاده حسین قزوین (نوروزی،

۱۳۹۲/۷/۱۸) و امام‌زاده سید حمزه تبریز (مشهوری، ۱۳۹۵/۱/۸) است.

۵-۲-۳. بررسی فعالیت‌های بزرگترین موقوفه ایران در تسهیل ازدواج جوانان

آستان قدس رضوی به عنوان بزرگترین موقوفه ایران، در سال‌های اخیر اقدامات متعددی را جهت تسهیل ازدواج جوانان انجام داده که برخی از این اقدامات به شرح ذیل است:

الف- تهیه جهیزیه

معاونت حمایت و سلامت خانواده آستان قدس در راستای تسهیل ازدواج جوانان به تهیه جهیزیه نوعروسان و همچنین هدیه به پسران تازه‌داماد نیازمند، اقدام نموده است. جهیزیه نوعروسان شامل پنج قلم کالای اساسی یخچال فریزر، اجاق گاز، ماشین لباسشویی، جاروبرقی و تلویزیون است (خردویسی، اقدامات آستان قدس در تهیه جهیزیه، ۱۴۰۱/۶/۲۷).

ب- اختصاص مکان مناسب جهت برگزاری مراسم عقد

آستان قدس رضوی در رواق شیخ طوسی حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام) با توجه به امکانات و ظرفیت‌های خود، شرایط برگزاری مراسم عقد را فراهم نموده و میزبان جوانانی است که می‌خواهند مراسم عقد خود را در فضای معنوی و به دور از تشریفات و هزینه‌های مرسوم برپا نمایند.

ج- واسطه‌گری در ازدواج

طرح «حسنا» اقدامی است که توسط مرکز امور بانوان و خانواده آستان قدس رضوی از تیرماه ۱۳۹۶ به منظور افزایش صیانت و اعتلای روزافزون کارکرد خانواده در جهت تحکیم و تعالی آن، با بهره‌گیری از ظرفیت‌های آستان قدس رضوی و مجموعه نهادها و تشکل‌های مردمی طراحی و پیاده‌سازی شده است. در قالب طرح مذکور، شناسایی، شبکه‌سازی و توانمندسازی خادمیاران ازدواج با رویکرد ارتقاء و بهبود نگرش، مهارت و دانش واسطه‌های ازدواج مبتنی بر آموزه‌های دینی و سیره رضوی در دستور کار قرار دارد. با اجرای این طرح، واسطه‌های امر ازدواج برخوردار از سطح شایستگی و توانمندی بیشتر می‌توانند به تسهیل امر خطیر ازدواج کمک‌رسانی بیشتر و بهتری داشته باشند.

(دژبر، طرح حسنا، ۱۳۹۹/۵/۴).

د. مشاوره

امروزه شاهد طلاق‌های بسیاری هستیم که به دلیل عدم تفاهم زوجین با یکدیگر شکل می‌گیرد. مشاوره پیش از ازدواج به زوجین کمک خواهد نمود که بتوانند شناخت بهتری از یکدیگر پیدا کنند. آستان قدس رضوی در قالب طرح زندگی به سبک رضوی به منظور تحکیم بیشتر خانواده‌ها، همراهی سه‌ساله با زوجین دارد. این پشتیبانی و همراهی رایگان در قالب بخش‌های مختلفی همچون آموزش‌های حضوری، غیرحضوری، فعالیت‌های اجتماعی، مشاوره‌های حضوری و تلفنی انجام می‌شود. این طرح آموزشی با بهره‌گیری از ظرفیت‌های آستان قدس رضوی و مجموعه نهادها و تشکل‌های مردمی برای زوج‌های زائر و مجاور به‌ویژه زوج‌هایی که آغاز زندگی خود را با حضور در کنار مضجع شریف حضرت علی بن موسی‌الرضا (علیه‌السلام) شروع می‌کنند، توسط مرکز امور بانوان و خانواده آستان قدس رضوی اجرا می‌شود. طرح اردوی فرهنگی، آموزشی و زیارتی «هم سایه»، از سری برنامه‌های طرح بزرگ «زندگی به سبک رضوی» است. این طرح که ویژه نومزدوجین نیازمند سراسر کشور است، باهدف ترویج ازدواج آسان، حمایت مادی و معنوی، بالا بردن سطح آگاهی و تحکیم زندگی مشترک زوج‌های جوان از سوی مرکز امور بانوان و خانواده آستان قدس رضوی و با همکاری بنیاد کرامت، معاونت تبلیغات اسلامی در مؤسسه موقوفه رضوی (زائر شهر) برگزار می‌شود. زوج‌های جوان پس از ثبت

نام اولیه، به صورت گروهی و در قالب اردوهای سه روزه به مشهد مشرف شده و ضمن استفاده از خدمات رفاهی و زیارت بارگاه منور رضوی، از دوره‌های آموزشی روانشناسی زن و مرد، مهارت‌های زندگی و خانواده بهره می‌برند.

(دژبر، اقدامات مشاوره آستان قدس ، ۱۴۰۱/۴/۹).

۶. بررسی درصد موقوفات مرتبط با ازدواج نسبت به سایر موقوفات

بررسی گزارش‌های موجود از موقوفات ایجادشده و مصارف آن از صدر اسلام تا زمان حاضر حکایت از این دارد که درصد عناوین اختصاص یافته به امر ازدواج، نسبت به سایر موقوفاتی همچون ساخت مسجد و امور مربوط به آن، عزاداری بر اهل بیت (علیهم‌السلام) به ویژه امام حسین (علیه‌السلام)، افطار رمضان، ساخت خانقاه و امور مربوط به آن، مدارس و دانشگاه‌ها، امور مربوط به بهداشت و بیمارستان‌ها، کشاورزی و امور مربوط به آن همچون قنات، شبکه آب-رسانی، خرمن زار و...، چاپ قرآن و تعلیم آن، اقتصاد (ساخت بازار، کاروان‌سرا، ساخت و تعمیر جاده، پرورش کرم ابریشم و موارد مربوط به آن و...)، تعلیم برخی از کتب همچون مثنوی مولانا و تسهیل حج و ... درصد کمی را به خود اختصاص داده است (ابن بطوطه، بی تا، ج ۱: ۷۸؛ حائری، ۱۳۸۰: ۵۶۶-۵۴۱؛ الصالح، ۲۰۰۱: ۲۰۱-۱۸۳؛ الارناووط، ۲۰۱۱: ۷۰-۵۰؛ چراغی و زارع، ۱۳۹۸: ۶۵-۴۰). هرچند این مقایسه را نمی‌توان نشان از بی‌توجهی واقفان به امر ازدواج دانست؛ زیرا اختصاص بخشی مهمی از موقوفات به امور اقتصادی، کشاورزی، عمران راه‌ها و... نشان از توجه ایشان به رونق اقتصادی، ایجاد تولید و اشتغال و کاهش فقر بوده که از زمینه‌های شکل‌گیری ازدواج است.

۷. راهکارهای توسعه وقف جهت تسهیل در ازدواج

ظرفیت ویژه نهاد وقف در تسهیل ازدواج نه مختص به گذشته است و نه محدود به موارد مذکور؛ بلکه امروزه نیز می‌توان با استفاده از تجربیات گذشتگان، ضمن احیاء و استفاده بهینه از موقوفات موجود، با کشف عرصه‌های جدید از تمام ظرفیت این سنت حسنه جهت تسهیل ازدواج استفاده نمود. در این راستا موارد ذیل پیشنهاد می‌گردد:

۷-۱. استفاده بهینه از موقوفات جهت تولید و اشتغال

الف- تشکیل «بانک‌وقف» جهت پرداخت وام‌های بلاعوض و یا قرض‌الحسنه جهت تسهیل ازدواج. با توجه به اینکه یکی از ویژگی‌های سنت حسنه وقف، پایداری و ماندگاری منابع است، تشکیل چنین بانکی با منابع پایدار می‌تواند نقش مؤثری در بانکداری بدون ربا و گره‌گشایی از نیازمندی‌های واقعی جامعه به‌ویژه در ارتباط با تسهیل ازدواج ایفا نماید. ایجاد چنین بانکی موجب می‌شود علاوه بر سامان یافتن عواید موقوفات، قسمتی از عواید موقوفات به طور مستقیم در رفع نیازهای واقعی جامعه قرار گرفته و مردم نقش این سنت حسنه در رفع مشکلات را به چشم خود ببینند؛ این کار علاوه بر کاستن از مشکلات، می‌تواند تشویق مشارکت طبقات مختلف جامعه در بانک مذکور را به دنبال داشته باشد؛ زیرا هر فردی از هر دهک جامعه (ثروتمند و متوسط) به اندازه وسع و توانایی خود می‌تواند در این بانک سرمایه گذاری نموده و واقف شود. با این کار نه تنها این تفکر که تنها ثروتمندان می‌توانند واقف باشند از بین می‌رود، بلکه مشارکت در وقف به متن زندگی عموم مردم باز می‌گردد.

ب- احیاء موقوفات متروکه و بدون استفاده. برخی از موقوفات از جمله املاک و زمین‌های کشاورزی به دلایل مختلف کم‌آبی، سوء مدیریت، قرار گرفتن در منطقه مسکونی و ... بهره‌وری لازم را نداشته و حتی به گونه‌ای است که موضوع وقفنامه در بهره‌برداری از آن به کلی منتفی شده است که با برنامه‌ریزی مناسب و با رعایت احکام مربوط به وقف، می‌توان آن‌ها را در اختیار جوانان با تحصیلات متناسب قرار داد تا با انجام دامپروری، گلخانه، پرورش طیور و ساخت مسکن و ... علاوه بر آبادانی موقوفات مذکور، زمینه اشغال، تولید و به تبع آن ازدواج ایشان فراهم شود.

۷-۲ ترویج فرهنگ وقف ازدواج با ساختن فیلم و پویانمایی

هرچه آشنایی مردم با فرهنگ وقف بیشتر باشد، شاهد رونق بیشتر این سنت حسنه در جامعه خواهیم بود. لذا شایسته است متولیان امر مذکور به‌ویژه سازمان اوقاف از تمام ابزارهای تبلیغاتی (کتاب، مقاله، مستند، فیلم، فضای مجازی و...) جهت آشنایی و تشویق مردم به امر وقف به ویژه وقف در تسهیل ازدواج بهره برد. ساخت مستند کاشانه (شهر نفس می‌کشد) به کارگردانی علی تاجیک در سال ۱۳۹۱ و مستند «آشیانه عشق» توسط حمید دادگر در سال ۱۳۹۴ که به معرفی

فعالیت‌های آقای محمدقاسم بختیاری در وقف «احسان الحسن (علیه‌السلام)» اختصاص یافته، قدم‌های نخستین روش مذکور در ترویج این سنت حسنه است.

۳-۷. توسعه خوابگاه‌های وقفی جهت دانشجویان متأهل.

۴-۷. تشویق متولیان بقاع متبرکه مستعد سراسر کشور، جهت برگزاری مراسم عقد و عروسی.

۵-۷. وقف جهت هزینه‌های ازدواج و فرزند آوری (برای افراد نیازمندی که مشکل باروری دارند).

۶-۷. وقف جهت جلوگیری از طلاق. این وقف می‌تواند از طریق احداث مکان‌های

مناسبتی (امکانات رفاهی، امنیت اجتماعی، مشاوران مجرب و...) باشد که زن و شوهری که دچار مشکل شده و خشم و نفرت زندگی آن‌ها را در آستانه سقوط قرار داده، بتوانند با آرامش خاطر و به‌دور از جنجال‌های ایجاد شده مدتی را سپری نمایند. فرصت ایجاد شده این امکان را برای ایشان فراهم می‌کند تا با فروکش نمودن نفرت و خشم ایجاد شده، در یک فضای منطقی درباره آینده خود تصمیم‌گیری نمایند.

۷-۷. وقف جهت تقویت و توسعه مراکز «مشاوره و واسطه‌گری در ازدواج» از طریق تربیت افراد مجرب و ایجاد سایت‌های مربوطه.

نتیجه:

بررسی موقوفات ایجادشده از صدر اسلام تا زمان معاصر حکایت از این دارد که واقفان خیراندیش تحت تعالیم و آموزه‌های دین، در کنار توجه به مسائل آموزشی، بهداشتی، عمرانی، مذهبی و... از توجه به امر ازدواج و مسائل مرتبط با تشکیل خانواده غافل نبوده و با اختصاص قسمتی و یا تمام موقوفات خویش به امر مذکور، به ایفای نقش پرداخته‌اند. تنوع موقوفات اختصاص یافته به امر ازدواج از قبیل تهیه مسکن، مکان برگزاری ازدواج و مکان ماه عسل، تهیه جهیزیه، تهیه زینت و زیورهای موردنیاز عروس، مشاوره، تأمین وسایل ازدواج یتیمان و اختصاص موقوفاتی جهت جلوگیری از طلاق و... نشان از توجه واقفین به اهمیت ازدواج و تلاش جهت رفع موانع مختلف پیش روی آن در گذشته و حال دارد؛ هرچند موقوفات اختصاص یافته در ارتباط با ازدواج نسبت به سایر موقوفات سهم کمتری را به خود اختصاص داده است.

علاوه بر موقوفاتی که به‌طور مستقیم به ازدواج اختصاص یافته، موقوفات بسیار دیگری نیز در گذشته یافت می‌شود که اگرچه در عنوان و ظاهر به امر ازدواج اختصاص نیافته؛ ولی با ایجاد تولید، اشتغال و کاهش فقر زمینه‌های تسهیل ازدواج را فراهم نموده است. با توجه به مشکلات و موانعی که امروزه بر سر راه ازدواج جوانان است، می‌توان از ظرفیت وقف در تسهیل ازدواج استفاده نمود. در این راستا اقتضا دارد سازمان اوقاف به‌عنوان متولی امر مذکور در قدم اول به دنبال آن باشد تا وقف را به متن زندگی عموم مردم وارد سازد که این امر جز از راه جلب اعتماد مردم، و زمینه سازی برای مشارکت عموم مردم (از دهک‌های مختلف جامعه، خرد و کلان) میسر نخواهد بود. همچنین، تشکیل «بانک‌وقف» توسط سازمان اوقاف می‌تواند نقش مؤثری در این مسیر داشته باشد. بررسی ظرفیت موقوفات موجود، احیاء و استفاده بهینه از آن جهت رونق اشتغال و به‌دنبال آن تسهیل ازدواج، شناسایی عرصه‌های جدید نیاز به وقف (مرتبط با اشتغال و به‌تبع آن ازدواج)، تبیین اهمیت موضوع با استفاده از ظرفیت تمام ابزار تبلیغاتی (رسانه، فضای مجازی، مقالات و کتب و...) برای عموم جامعه و تشویق ایشان به وقف از دیگر اقداماتی است که با انجام آن می‌توان، به یاری خداوند شاهد ایفای نقش پررنگ‌تر این سنت حسنه در رونق ازدواج و آثار مثبت فراوان آن در جامعه باشیم.

منابع:

- قرآن کریم، ترجمه انصاریان، حسین (۱۳۸۳ ش)، قم: اسوه.
- ابن بطوطه (بی تا)، رحله (تحفه النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار)، بیروت: دارالشرق.
- ابن عبدالله، محمد بن عبدالعزیز (۱۴۱۶ ق)، الوقف فی الفكر الاسلامی، مراکش: وزارت اوقاف و شؤون اسلامی.
- ابن ابی جمهور (۱۴۰۵ ق)، عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة، مصحح: عراقی، مجتبی، قم: دار سید الشهداء للنشر.
- ابن بابویه (صدوق - ۱۴۱۳ ق)، من لا یحضره الفقیه، مصحح: غفاری، علی اکبر، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن جزی (۱۴۱۶ ق)، التسهیل لعلوم التنزیل، بیروت: شرکه دارالارقم.
- الارناووط، محمد (۲۰۱۱ م)، الوقف فی العالم الاسلامی ما بین الماضي و الحاضر، بیروت: جداول للنشر و التوزیع.
- بیضاوی (۱۴۱۸ ق)، انوار التنزیل و اسرار التأویل، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- چراغی، زهره و زارع، صفا (۱۳۹۸ ش)، موقوفه‌های زنان یزدی از دوره آل مظفر تا اواخر قاجار، پژوهش‌های تاریخ اجتماعی اقتصادی، سال هفتم، شماره دوم، صص ۳۱-۸۳.
- حائری، محمد حسن (۱۳۸۰ ش)، وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی، مشهد مقدس: پژوهش‌های اسلامی.
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق)، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام
- حموی (۱۹۹۵۶ م)، معجم البلدان، بیروت: دار صادر.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ ش)، لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- دیب، صفیه (۲۰۲۰ م)، اوقاف نساء المغرب و اشراقتها الحضاریه فی العصر الاسلامی، مجله العلوم الحدیثیه والتراثیه، ج ۸، عدد ۲، صص ۱۷-۸.
- راغب اصفهانی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، خسروی غلامرضا، تهران: مرتضوی.

رشاد، علی اکبر (۱۳۸۰ ش)، دانشنامه امام علی علیه السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

زمخشری (۱۳۸۶ ش)، مقدمه الادب، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.

سمهودی (۱۴۱۹ ق)، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی، بیروت: دار الکتب العلمیه.

شوکانی (۱۴۱۳ ق)، نیل الاوطار، قاهره: دارالحدیث.

شهرکانی، ابراهیم اسماعیل (۱۴۳۰ ق)، معجم المصطلحات الفقهیه، قم: ذوی القربی.

صاحب بن عباد (۱۴۱۴ ق)، المحيط فی اللغه، بیروت: عالم الکتب.

الصالح، محمد بن احمد (۲۰۰۱ م)، الوقف فی الشریعه الاسلامیه و اثره فی تنمیه المجتمع، ریاض: مکتبه الملك فهد.

صقر، عطیه عبدالحلیم (۱۹۹۸ م)، اقتصادیات الوقف، قاهره: دار النهضه.

طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ ق)، تهذیب الأحکام (تحقیق خراسان)، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

قاضی نعمان مغربی (۱۳۸۵ ق)، دعائم الاسلام، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)

قرشی، علی اکبر (۱۴۱۲ ق)، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

قرضاوی، یوسف (۱۹۷۳ م)، قاهره، مکتبه وهبه. کلینی (۱۴۱۹ ق)، الکافی، قم: دارالحدیث.

لوثرود ستودارد (۱۹۷۱ م)، الحاضر العالم الاسلامی، تحقیق: شکیب ارسلان و عجاج نویهض، بیروت: دارالفکر.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق)، بحار الانوار، داراحیاء التراث العربی، بیروت.

مصطفوی رجالی، مینودخت (۱۳۵۱ ش)، وقف در ایران، تهران: دانشگاه تهران.

مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ ق)، تحقیق فی کلمات القرآن، بیروت، قاهره، لندن: دارالکتب العلمیه،

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ ش)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

ملک زاده الهام و افرافر مرضیه (۱۳۹۶ ش)، «موقوفات زنان از مشروطه تا پایان دوره پهلوی

اول»، فصل نامه پژوهش‌های تاریخی، دانشگاه اصفهان، سال پنجاه و سوم، دور جدید، سال

نهم، شماره دومی پیاپی ۳۵، صص ۲۵۷-۲۷۱.

نوری، حسین (۱۴۰۸ ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.

منابع الکترونیکی

خدیووسی، حسین، معاون حمایت و سلامت قدس آستان قدس رضوی، مصاحبه درباره اقدامات آستان قدس رضوی در تهیه تجهیزات نیازمندان، خبرگزاری قدس آنلاین، (۱۴۰۱/۶/۲۷). برگرفته

از لینک <https://www.qudsonline.ir/news/817779>

حسینی مبارکه، سید سعید، مدیر اوقاف و امور خیریه بافق، مصاحبه درباره اختصاص اتاق عقد در امامزاده عبدالله بافق، (۱۳۹۹/۱۱/۱۴) بازیابی از لینک

<http://aftabbafgh.ir/106643>

دادگر، حمید، کارگردان مستند «آشیانه عشق»، مصاحبه، (۱۳۹۵/۹/۲)، بازیابی از لینک

<https://www.mehrnews.com>

دژبر، فاطمه، سرپرست مرکز امور بانوان و خانواده آستان قدس رضوی، مصاحبه درباره اقدامات مشاوره‌ای آستان قدس در تسهیل ازدواج، (۱۴۰۱/۴/۹) بازیابی از لینک.

<https://www.qudsonline.ir/news/834949/>

دژبر، فاطمه، سرپرست مرکز امور بانوان و خانواده آستان قدس رضوی، مصاحبه درباره اقدامات موقوفه آستان قدس در تسهیل ازدواج، (۱۳۹۹/۵/۴) بازیابی از لینک

<https://www.razavi.ir/index.php>

رضوی، حسن، رئیس اوقاف و امور خیریه همدان، مصاحبه درباره موقوفه مجتمع ۱۲۰ واحدی بهاءالملک و تاج ماه قراگوزلو در همدان،

(۱۳۹۳/۹/۲۹)، بازیابی از لینک <https://www.mehrnews.com/news/244687>

عراقچی، محمدرضا، عضو هیأت امنای امام زاده عبدالله همدان، مصاحبه درباره اختصاص اتاق عقد در امامزاده عبدالله همدان، خبرگزاری شبستان (۱۳۹۸/۴/۱۸) برگرفته از لینک

<http://shabestan.ir/detail/News/807465>

قربانی، غلامرضا، رئیس وقت دانشگاه صنعتی اصفهان (۸۹/۲/۴) برگرفته از لینک

<https://rasekhoon.net/article/show/156861/>

مشهوری، مدیر اوقاف و امور خیریه استان آذربایجان شرقی، مصاحبه درباره اختصاص اتاق عقد در امامزاده حمزه تبریز، (۱۳۹۵/۱/۸)، خبرگزاری شبستان.

نوروزی، مصطفی، مدیر اوقاف و امور خیریه قزوین، مصاحبه درباره اختصاص اتاق عقد در امام-زاده حسین قزوین، (۱۳۹۲/۷/۱۸)، بازیابی از

<http://oghafqazvin89.blogfa.com/post/1111> لینک

 [10.22034/rjcis.2025.11818](https://doi.org/10.22034/rjcis.2025.11818)